

KELÂMÇILAR ile İSLÂM FELSEFECİLERİNİN BELÂGAT ve İCÂZ İLİMLERİNİN GELİŞMESİNDE ROLLERİ

Dr. Nasrullah HACİMÜFTÜOĞLU

Belâgat, üç ana kaynaktan çeşitli vasıtalarla beslenerek gelişip büyüyen bir ilimdir. Bu kaynaklar :

a) Kelâmcılar ile İslâm felsefecileri, Tefsirciler ve Usûlcular vasıtasıyla akıp gelen DİN KAYNAĞI;

b) Kâtipler, Şairler ve Lugat ile Dil Râvileri kanalıyla gelen EDEBİYAT KAYNAĞI;

c) Yunan, Hint ve Fars unsurlarından beslenen YABANCI KAYNAKLAR.

Bu araştırmamızda birinci kaynağın birinci kolunu; yani, Kelâmcılar ile İslâm Felsefecileri kolunu, imkânlar ölçüsünde incelemeye çalışacağız.

A- Kelâmcılar

İslâmî belâgatın gelişmesinde en büyük pay, yukarıda kollarıyla birlikte sıralanan her üç kaynağın tüm özelliklerine sâhib olan Kelâmcılara aittir. Bunların ayrılmaz vasıfları olan hitabet, münazara ve cedel (diyalektik) gibi ilimlerin belâgatla olan münasebetleri göz önüne alınırsa, bu iddianın doğruluğu kendiliğinden ortaya çıkar.

Hicri I. asrın sonlarından itibaren görülmeye başlayan çeşitli dinî fırkalar, hem kendi aralarında ve hem de İslâm dışı bazı din savunucuları ile yaptıkları ateşli mücadele ve tartışmalar, Arap dil ve edebiyatına yeni yeni bir takım kelimeler, ayrı ayrı ıstılâhlar kazandırmıştır¹. İbâdetlerin yapıldığı yerler olmanın yanında,

¹ Araz, cevher, eys, leys, telâşa, hazıyyet, hüviyyet, mâhiyyet vs. bk. el-Cahız, el-Beyân ve't-tebyîn, I, 138; el-Hayavan, III, 39,368; İbrahim Sellâme, Belâgatu Aristo beyne'l-Arebi ve'l-Yunan, s.29 vd.

akademik tartışmaların da yapıldığı Kûfe, Basra ve Bağdat meşitlerinin kuruluşundan sonra cemaat huzurunda sergilenen bu amansız münazaralar giderek daha da kızışmış, günümüz spor deyimleriyle, adetâ yeni takımlar oluşmuştur. Yarışmada galip gelmek için her türlü edebî vasitalara başvurulmuş, bu meyânda Aristo mantığı ile Yunan felsefesinden istimdât edilmiştir. Gerek galibiyet ve gerekse mağlubiyet sebepleri hep birlikte değerlendirilmiş, tarafların dil güçleri, harf ve kelimeleri talaffuz maharetleri, mimik hareketler ile fizyolojik ve fizyonomik şekiller, ilmi bir tartışma alanına çekilmiştir.

Hal ve makamın gereğine göre söz söyleme ustalığını çok iyi bilen ve belâgatı tüm kurallarıyla uygulama melekesi gösterebilen kelâmcılar, bir yandan Kur'an'ın l'câzi üzerindeki kalıcı eserlerini, öbür yandan da gerek edebiyâta ve gerekse Kur'an'ın l'câzındaki sırları sezmeye vesile olabilecek belâgat ilminin muhtelif bölüm ve fasıllarını ihtivâ eden müstesnâ te'liflerini miras olarak bırakmışlardır.

Şu halde kelâmcılar, belâgat ilminin gelişmesine bir kaç kanaldan hizmet ettiler :

-Hitâbet ve münazara esnasında gösterdikleri belâgî uygulamalar;

-Bu ilmin nüvesini teşkil eden bazı tarif ve belgeler;

-Kur'an-ı Kerim'in l'câzi etrafındaki tartışmalardan doğan ve "T'câzu'l-Kur'an" adıyla ortaya konan eserler;

-Bu ilmin temel konularını içeren diğer te'lifler.

İLK BELÂGAT UYGULAMALARI

Başarılı ilk belâgî uygulamalar, Mu'tezile gurubu kelâmcılarında görülmektedir. Her ne kadar Hasan el-Basrî (öl.110/728) hitâbet ve irşattaki maharetiyle biliniyorsa da, talebesi Vasil b. Ata (öl.181/797)²'nin "mürtekb-i kebire = büyük günah işleyen"ın iman ve küfür açısından yerinin ne olacağı konusundaki meşhur itirazlarına cevap vermeyerek, bir diğer talebesi olan 'Amr b.'Ubeyd (öl.144/761)³ı görevlendirmiştir. Ne gariptir ki Vâsil, o müstesnâ

² Belâgatçı kelâmcıların en büyüklerindedir. Kendi adıyla tanılan "el-Vasilye" isimli fırkanın lideridir. "Büyük günah işleyen ne mü'mindir, ne de kâfir" hükmünü veren ilk kişidir. Bu görüş, "el-Menziletü beyne'l-menziyeteyn" ismiyle Mu'tezilenin beş esası arasında yer almıştır (bk.el-Bağdâdî, el-Fark, s.117 vd.; er-Razî, l'tikadât, s.30;bnü'l-Murteza,Tabakat, s.28 vd.; İzmirli, Yeni İlm-i Kelâm, 1, 129).

³ Vasil b.Ata ile aynı yılda (H.80) doğdu. Mekke yolunda vefat etti. Hasan el-Basrî'nin seçkin talebelerinden, alim, zahid ve âbid olan bu zat, yukarıda sözü edilen "mürtekb-i kebire" konusunda, eniştesi Vasil'in dil gücüne=

belâgat ve ikna gücü sayesinde bu zatı da hocasından kopararak kendi saflarına almasını başarabilmiştir.

el-Câhız'ın beyanına göre Vasil, dilindeki "lûsğa"⁴ sebebiyle (r) harfini telaffuz edemeyip, bunun yerine gayri ihtiyari Arap alfabesindeki (ğ) çıkıyordu⁵. Tabii ki bir düşünce akımının temsilcisi ve kendi adıyla tanınmaya başlayan bir fırkanın lideri olarak Vasil'in çeşitli dini fraksiyonların liderleriyle çarpışması, uzun uzun nutuklar çekmesi icabediyordu. Şüphesiz ki kalblerin cezbedilmesi, fikirlere boyunların eğdirilmesi ve manaların süslendirilerek takdim edilmesi, hep beyâna, belâgata bağlıdır. Beyân ise temyiz ve riyâsete, tertib ve düzene, konuşma vasıtalarının tam ve ifade tekniğinin sağlamlığına, mahreç kolaylığı ile birlikte pürüzsüz konuşma maharetine, harflerin tekmilî ve ahengin teminine muhtaçtır. Güzel konuşmada sadece (r) harfini telaffuz edememeyi kendisi için büyük eksiklik gören Vasil, konuşmalarından ve cümlelerinden bu harfi tamamen siliip çıkarmıştır. Gerek münazaralarında ve gerekse irâd ettiği uzun uzun nutuklarda, bu harfin yer aldığı kelimeler yerine eş anlama gelen başka kelimeler kullanmış ve bu kaçıışı dinleyicilerine sezdirme kabiliyetini göstermiştir⁶.

Vasil'in bu harften kaçtığını bilen bazı dostları, denemek maksadıyla : "atna bin, okuru at" anlamına gelen ve her kelimesinde (r) harfi bulunan "ırkeb ferese ve ırah runhak" ifadesini nasıl kullanacağını sormuşlar. Vasil, hiç düşünmeden, aynı manaya gelen "u'lu cevâdek ve elki kenâtek"⁷ cevabını vermiştir.

Vasil'dan verilen bu örnekten anlaşılıyor ki, belâgat henüz ilim haline gelmeden, kelâmcı hatipler tarafından harflerin düzenli çıkmasına, cümlelerin tertipli ve ahenkli olmasına azamî dikkatler

=dayanamıyarak teslim olmuş ve böylece ismine izâfeten "el-Amravıyye" adıyla bilinen Mu'tezile fırkasının lideri olarak mezhepler tarihindeki yerini almıştır (bk.el-Bağdadî, el-Fark, s.120 vd.; er-Razi, İtikadât, s.28; İbnü'l-Murteza, Tabakât, s.35 vd.; Şevki Zayf, el-Belagatu tatavvur, s.33).

⁴ Herhangi bir harfin telaffuz edilemeyip, onun yerine başka bir harfin çıkmasına "lûsğa" denir.

⁵ bk.el-Beyân, I,14.

⁶ bk.İbnü'l-Murteza, Tabakât, s.28; (r) harfinin yer almadığı hutbelerinden bir tanesi "Nevâdirü'l-mahtutât" adlı risâleler mecmuasında (s.118-136) yer almaktadır. (Bu hutbenin edebi tahlili ile yine Vasil'a ait bir diğer kısa hutbe için bk.Belbe, Edebu'l-Mu'tezile, s.191-196). Öyle sanılıyor ki, Vasil'a ait bu iki hutbe, bulunabilen yegâne iki belge olup bir üçüncüsüne henüz rastlanamamıştır.

⁷ bk.er-Râzi, Nihâyetü'l-İcâz, s.30.

gösterilmiştir. Gösterilen bu titizlik, sonradan gelişen belâgat ilminin giriş kısmı konumundaki "fesâhat" bölümünde, fesahatın şartları sıralanırken "tenâfûr-i hurûf" ve "tenâfûr-i kelâmât"tan salim olmak ifadeleriyle maddeleştirilmiştir.

Vasil'dan başka yine Mu'tezile'nin önemli simalarından, adlarına nisbetle tanınan mezheplerin kurucuları Sumâme b.el-Eşres (öl.213/828)⁸, Ebu İshâk en-Nazzâm (öl.231/845), Ebu Hüzeyl el'Allâf (öl.235/849?) Ebu Ali el-Cübbâi (öl.303/915) ve Ebu'l-Kasim el-Ka'bi (öl.319/931) gibi seçkin kelâmcıların, umumî anlamda İslâmı, hususî anlamda da kendi mezheplerini hasımlarına karşı korumak için, daha önceleri görülmeyen bir cedel sistemi içinde, belâgat ilminin bütün inceliklerini uyguladıkları ve böylece belâgat ilmine bir taban hazırladıkları, sabit bir gerçektir⁹.

Kısmi araştırmacılara göre Mu'tezile gurubu, M.Ö.V.yy.da yaşamış bulunan Sofistlere benzer¹⁰. Sofistler, sahip oldukları müstesna iknâ gücünü kullanarak, Atina sokaklarında irâd ettikleri çarpıcı nutuklarla gençleri taraflarına celbettikleri gibi, Mu'tezile de Basra'nın mescit ve sokaklarında aynı metodu uygulayarak, en zeki ilim adamlarından bazılarını taraflarına çekebilmişlerdir. Sokrat'ın Cedel (diyâlektik)'i, Eflâtun'un Akademisi, Aristo'nun Mantık ve Retorika'sı Sofistlere tepki olarak doğduğu gibi, Mu'tezile hareketinin gündeme getirdiği tartışmalar, başta Ehl-i Sünnet ilm-i kelâmı ve belâgat olmak üzere, bazı ilimlerin gelişmesine sebep olmuştur. İsabetli veya isabetsiz, ortaya koydukları problemler çerçevesinde reddettiler, reddedildiler... Böylelikle yeni yeni te'liflere sebep oldular.

el-Câhız (öl.255/869)¹¹, el-Beyân ve't-tebyîn isimli eseriyle Şu'ûbileri¹² reddedip, Arap dilinin fesâhat ve belâgatını sergilemeye çalışırken, Hz.Peygamber ile dört Halife'nin sözlerinden verdiği

⁸ el-Câhız bu zat hakkında şöyle demektedir : "Sumâme'nin yaşadığı dönemde, duygularını en az harflerle en güzel biçimde anlatmada, harfleri zorlanmadan talâffuz etmede onun ulaştığı seviyeye, köylü veya kentli, herhangi birinin ulaştığını duymadım. Kullandığı kelimeler ile manaları arasında tam bir denge vardı. Kelimelerinin kulağınıza dokunması, manalarının kalbinizi sarmasından daha çabuk değildi" (bk.el-Beyân, I, 111).

⁹ Daha geniş bilgi için bk.Belbe' ayn.eser, s.207-225.

¹⁰ bk.İbrahim Sellâme, Belâgatı Aristo, s.24 v.dd.

¹¹ Kendi adına tıfeten "el-Câhızıyye" isimli fırkanın lideridir (Görüşleri için bk.el-Bağdadi, el-Fark, s.175 vd.; er-Râzi, l'ûkadât, s.39İbnu'l-Murteza, Tabakat, s.67).

¹² Arap dil belâgatını inkâr eden gayrı Arap şair ve edibler.

örnekler hariç tutulursa, genelde kendisi gibi Mu'tezili olan liderlerin hitâbet ve belâgat örneklerini delil olarak getirmiştir. Din ilimlerinde gösterdiği kabiliyeti, aynı ölçüde felsefe ile mantıkta gösteremeyen bir kelâmcının, riyâsete lâyık, oturmuş bir belâgat şahsiyetini oluşturamayacağını söyleyen el-Câhız¹³, belki de bu sebepten dolayı sadece Mu'tezili alimlerin sözlerinden örnekler seçmiştir. Şayet el-Câhız, felsefe ile mantığı çok iyi bilen, belâgatın tüm usul ve kaidelerini hitâbet ve münazara esnasında en başarılı bir şekilde uygulayabilen bazı Ehl-i Sünnet kelâmcılarından¹⁴ sonra gelmiş olsaydı, acaba bu başarılı uygulamalardan eserine örnekler alacak mıydı? Tabii ki bu konuda kesin bir şey söylenemez. Te'lifleriyle yeniden ele alınmak üzere, burada Fahrüddin er-Râzî (ö.606/1209)'nın hitâbet ve iknâ gücü ile ilgili sadece bir vak'ayı sunmakla yetineceğiz.

Râzî Harezmi'de, çeşitli kelâm meseleleri hakkında tartışmalar yapabilen Mu'tezili bir cemaata minbere çıkar vaaz ederdi. Mu'tezile ile Eş'arî'ler arasındaki tartışmalı konuları bir bir ortaya koyar, sonra da kuvvetli bir mantık ve ifade gücüyle Mu'tezile'nin görüşlerini gözler önüne sererdi. Cemaata hitâben : *"Mu'tezile'nin imamları bile bu kadar net anlatamazlar... Güzel takrır, değil mi? "* diye sorardı. Cemaat da *"evet"* cevabını verdikten sonra, *"öyle ise şimdi onların iptalini iyi dinleyiniz"* der ve daha güçlü delillerle Mu'tezile'nin görüşlerini nakzederdi. Dinleyiciler o kadar etkileniyordu ki, mezheplerini tam terketme noktasına geldiklerinde önderleri araya girerek : *"sakin ha, mezhebinizden vaz geçmiyeyiniz. Bu adam (Râzî), hitâbet ve iknâ konusunda, Allah'ın şaşırtıcı bir kuvvet nasib ettiği birisidir. Sizin bu sarsulmanız, mezhebinizin zayıflığından değil, onun fesâhat ve belâgatla yoğrulan takrır gücünden kaynaklanmaktadır"* derlerdi¹⁵.

BELÂGAT İLMİNİN NÜVESİNİ TEŞKİL EDEN BAZI TARİF VE BELGELER

Halife el-Mansur'a (ö.136/734) yaptığı vaazlarla ün kazanan ve yukarda adı geçen Mu'tezili imam 'Amr b.'Ubeyd'e *"belâgat nedir ? "*

¹³bk.el-Hayavan, II, 134.

¹⁴ Meselâ meşhur "ihve-i selâse=üç kardeşler" meselesi ile "Esmâullah'ın tevküfiliği" konularında Mu'tezili lider Ebu Ali el-Cübbâi (ö.303/915)'ye karşı talebesi Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin gösterdiği başarılı münazaralar gibi.

¹⁵ bk.el-Kazvîni, Asaru'l-bilâd, s.378.

diye sorulduğunda, şu cevabı vermiştir : "Şayet mükelleflerin kafalarına Allah'ın hüccetlerini yerleştirip, dinleyiciler üzerinde doğabilecek ağırlığı hafıfletebiliyorsan ve eğer ırşâd edici öğütlerle kalplerinden her türlü meşgaleyi silip, Kitâb ve Sünnet'e yönelmelerini çabuklaştırmak arzusuyla, kulaklara hoş gelen ve akıllar nezdinde de makbûl sayılan kelimelerle o hüccetlerin manalarını dileyenlerin kalplerine sevdirebiliyorsan, işte o zaman sen fasl-ı hutab'a (seçkin belâgata) sahip oldun ve hem de sana bol savab vermestni Allah üzerine vâcib kıldın".¹⁶

Bu tespitleriyle Amr, belâgat ilminin bir kaç temel esasına işâret etmiştir :

-Yormadan ve yorulmadan, kasdolunan manayı dinleyicilerin kafasına yerleştirmek, hal ve makamın gereklerine göre hareket etmek;

-Her türlü tenafür ve tekellüften sâlim, kulağı okşayan lafızları seçmek;

-Hitâbet ustalığını, bâtil'i şirin göstermek için değil, Hakk'ın tanıtılması için icrâ etmek.

Belâgat ilminin gelişmesinde önemli katkıları bulunan belgelerden bir tanesi de Bişr b.el-Mu'temir (öl.210/825)¹⁷'in meşhur "Sahife"sidir¹⁸. Hicrî III. asrın başlarına kadar, belâgat alanında Mu'tezile akımının bıraktığı en değerli eserin, bu sahife olduğunu söylemek mümkündür. İşâret ettiği temel noktalar şöyle özetlenebilir :

-Hâtib, yazar veya şair, ne olursanız olun, yapacağınız işin eşref saatini yakalamaya çalışınız. Vasıtalarla birlikte, ruh ve gönlünüzü yapacağınız işe iyi hazırlayınız. Biliniz ki, bu eşref saatten yakalayabileceğiniz kısa bir anın kazandırdıkları, uzun bir gün boyu zorlanarak elde edebileceğiniz şeylerden daha verimlidir. Öyle bir ortam olmalı ki, lafız ile manâ, tıpkı gözeden kaynakayan su gibi, kendiliğinden fişkırmalıdır.

-Fikirlerinizi aktarırken kullanacağınız kelimeler, çekici ve akıcı

¹⁶bk.el-Beyân, I,114; İbn Kuteybe, 'Uyûnu'l-ahbâr, II,171. "Allah üzerine vâcib kıldın" ifadesi, "ve kad istevcebtü alellâh" ibaresinin karşılığıdır. Amr burada, mezhebinin bir umdesine işâret etmiştir. Ehl-Sünnet akidesine göre Allah, iyiliklere mükâfat, kötülöklere de cezâ vermek zorunda değildir.

¹⁷ Bağdat Mu'tezile ekolünün önderlerindendir. "Bişriyye" adıyla bilinen mezhebin lideridir (bk.el-Bağdadi, el-Fark, s.156 vd.; er-Râzi, l'tikadat,s.36; İbnu'l-Murteza, Tabakat, s.52).

¹⁸ Orijinal metni için bk.el-Beyân, I,135; el-Askerî, es-Sinaateyn, s.140.; İbn Reşik, el-Ümde, I,186.

olmalıdır. Sarp ve çarpık kelimelerden kaçınmalısınız. Çünkü bu tür kelimeler, sizi ta'kide (anlaşılmazlığa) düşürür¹⁹. Ta'kid, arzetmek istediğiniz manâyı öldürür ve lafızlarınızın saygınlığına gölge düşürür. Kaliteli tefekkür, aynı oranda lafız ister. Lafızla manânın haklarını koruyunuz.

-Toplumun hangi kesitini (elit, orta, alt tabakalar) hedefliyorsanız, düşüncelerinizi o kesitin rahatça anlayabileceği düzgün bir üslûpla anlatmalısınız. Manânın değeri, hal ve makama uygun olmanın yanında, doğruluğu ve sunulan zümreye sağladığı menfaatla ölçülür. Şayet dil ve kalem gücünüz sayesinde, elit tabakaya ait manâları, vasat lafızlarla tüm halk kesitlerine ulaştırabiliyorsanız, işte o zaman tam manasıyla belîğ bir kişisiniz.

-Şayet kelimeleri teknik düzene göre yerleştirmez, kaftiyenin merkez ve ölçüsünü oturtamıyorsanız, onları yer gasbına, kendi vatanları olmayan yerlere göçmeye zorlamayınız. Müsait olmadığınız bir ortamda, şiir veya edebî bir söz söylemediniz diye kimse sizi ayıplamaz. Fakat bu eşref saat gelmeden kendinizi zorlar ve bir takım şeyler söylemeye kalkışırsanız, o zaman sizlerden daha kusurlu olan kişiler sizleri ayıplamağa kalkar ve hatta sizlerden daha üstün olduklarını da görmeye başlarlar. Böyle hallerde hiç acele etmeyip, neşeli anınızı bekleyiniz. Yaratışınızda edebî kabiliyet varsa, eşref saat da mutlaka gelecektir.

-Bütün gücünüzü harcadığınız halde edebî söz söyleme gücünüz oluşmuyorsa, zamanını da beklediğiniz halde bir türlü eşref saat gelip çatmıyorsa, o zaman edebiyât ustahğı sevdasından vaz geçip, tabiatınıza uygun olan başka bir sanata dönünüz.

-Hatib iseniz, fikir hamûleniz ile dinleyicilerinizin hal ve seviyeleri arasındaki dengeye dikkat ediniz. Şayet kelâmcı bir hatib iseniz, orta seviyedeki dinleyicilere hitâb ettiğinizde sakın kelâmcılara ait deyimleri kullanmayınız. Çünkü bu deyimler, halk tabakası nezdinde birer bilmece mesabesinde dir. Ancak muhatabınız sizin gibi kelâmcı ise, o zaman kelâmcıların çok sevdikleri meslek deyimlerini

¹⁹ Ta'kid lûgat anlamı itibarıyla, düğümlemek demektir. Belâgat deyimî olarak "sözden kasdolunan manaya geçişin, ya müşkil veya imkânsız olması" demektir. Şayet problem lafız ve kelâmındaki düzensizlikten doğuyorsa "lafzi", düşünce ve hayal karışıklığından ileri geliyorsa "manevi" ta'kid adını alır. Ders kitabı niteliğindeki belâgat te'liflerinin girişlerinde bu konu, örneklerle birlikte mutlaka anlatılır.

mutlaka kullanınız.

Belâgat ilminin mayası pozisyonundaki belgelerden bir diğeri de, Ebu'l-Eş'as Muammer b. 'Abbâd (ö1.215/830)²⁰ın, Hint hükemâsından naklettiği meşhur belgedir²¹. Muhtevânın özü şöyledir :

-Her şeyden önce belâgata yardımcı olan vasıtaların tam olması lazımdır. Bu vasıtaların en başta gelenleri kariha²² güzelliği ile talâkat-i lisan²³ sahip olmak. Ayrıca kullanılan dilin inceliklerine, kullanılış biçimlerine, lafızların ihtişamlısını düşüğünden ve seçkinini de ayıplısından seçebilme bilgisine sahip olmak; makamları iyi tespit edip ona göre söz söylemek.

-Hatip, psikolojik rahatlık içinde olmalı. Zira dehşet ve huzursuzluk, kişiyi tutukluğa ve hafıza spazmına götürür.

-Kelimeler az ve seçkin olmalı. Çünkü belâgat, seçkin lafızlar üzerinde dönüp dolaşır. Aslında lafızların seçimi, onları toplayıp te'lif etmekten daha zordur²⁴.

-Hal ve makâm, iyi tespit edilmeli. Yüksek yönetici ve seçkin kişilere, sokak laflarıyla, alelâde sözlerle konuşmamalı. Her makamın bir makali (uygun sözü) olduğu prensibini unutmamalı. Sözde aslıolan, maksadı arzettir. Toplum kesitlerine göre konuşmalı.

-Söz ustası, hiçbir cephesinden gafil olmamak üzere, sözün her çeşidini icrâya kâdir ve sözün her alanına mâhir olmalıdır. Meselâ kişi şair ise, şiirin methiyesinde, tefâhur ve mersiyesinde tasarruf sahibi olmalı.

-Derin ve ince manalar arayalım derken anlaşılmaçlığa, özetleştirelim derken de kelimeleri aşırı derecede budayıp, bilmeçeliğe düşmemeli. Şayet dinleyenler, ince manalardan haberdar olan hikmet

20 "Muammeriye" adıyla bilinen Mu'tezile fırkasının lideridir.

21 bk.el-Beyân, I,92; el-Askeri, es-Sınaateyn, s.26.

22 Kariha, düşünüp hiçten bir şey meydana koyabilme kuvveti.

23 Talâkat-i lisan, dil açıklığı, kolayca ve serbestçe söz söyleme özelliği.

24 Mu'tezile gurubu fesahatın özelliklerini genelde lafızda, Eş'ari'ler ise genelde manada ararlar. Temelde başlayan bu lafız-mana çatışması, sonunda "Kur'an'ın i'câzi lafzında mı, yoksa manasında mı? " gibi uzun tartışmalara konu olan soru zincirlerine sebep olmuştur.

sahibi kişiler ile filozoflardan, lüzumsuz uzatmaları sözlerinden düşürmeyi prensip haline getiren yüksek kültürlü kişilerden ve sözün hakkını verip müşterek (= bir kaç manaya gelen) kelimeleri düşürmesini bilen hünerli kişilerden meydana geliyorsa, o zaman söz ve manada sadeleştirmeye gidilmeli.

-Lafızlar manaya ne dar ve ne de bol gelmemek suretiyle, aralarında tam bir ölçü bulunmalı. Bir kaç manaya gelen lafızlardan ve tefsire muhtaç beyânlardan kaçınmalı.

-Konuşmanın başını daima hatırdan tutup, anlam ve fıkralar arası insicâmı muhafaza etmeli.

-Konuşmacı ile dinleyiciler arasında hassas bir denge kurulmalı, anlayabilecekleri uysal kelimeler kullanılmalı. Herkese gücü ölçüsünde anlatmalı ve muhatabın seviyesi gözönünde tutularak yükletilmeli.

-Konuşmacı kendi sözünü takdir edip, belâgatına fazla güvenmemeli. Bu durum onu, daha güzelini araştırmaktan alıkor. Kendine olan güvenini de yitirmemeli. Zira güvensizlik, kişiyi acze ve çeşitli komplekslere sürükler.

İşte ana hatlarıyla sunulan bu belgelerin hemen hemen her cümlesi, bölüm ve fasılları sonradan gelişen belâgat ilminin, özellikle ilm-i meânînin, adeta temel nüvelerini teşkil etmiştir.

KUR'AN'IN İ'CÂZİ ÜZERİNDEKİ TARTIŞMALARDAN DOĞAN TE'LİFLER

Kelâmcıların mücadele alanına sürükledikleri en önemli konulardan bir tanesi ve belâgatla direkt ilgisi olanı, Kur'an-ı Kerim'in i'câzı konusudur. Nübüvvet ile doğrudan ilgili olması yönüyle Kur'an'ın i'câzı meselesi, kelâmcıları birinci derecede ilgilendiren önemli bir mesele olmuştur. Kur'an'ın bir mucize olduğu hususunda ittifak eden alimler, bu mucizenin, Kur'an'ın neresinde olduğu konusunda ayrılığa düşmüşlerdir. Bu ayrılıklarla başlayan ve büyük te'liflere sebep olan yeni bir çığır başlatmışlardır. Aslında bu konu sadece kelâmcıları değil, aynı zamanda dil ve edebiyat bilginlerini de uğraştıran büyük bir problem halini alarak çeşitli te'liflerin zuhuruna

sebepl olmuştur.

Kur'an'ın i'câzi meselesini, Abbasîlerin ilk dönemlerinde kızışan amansız cedel ateşinin alev çemberine çeken ilk kelâmcı alım, yukarda sözü edilen İbrâhîm en-Nazzâm'dır. en-Nazzâm'a göre de Kur'an bir mucizedir; fakat bu i'câz onun fesahat veya belâgatında, nazm veya te'lifindeki özelliklerde değildir. O günün şair ve edipleri Allah tarafından menedilmemiş olsalardı, pekala Kur'an'ın bir benzerini getirebilirlerdi. Buna göre Kur'an'ın i'câzi, henüz meydana gelmemiş olan bazı olayların, haber verdiği tarzda aynen meydana gelmiş olmasındadır²⁵.

Kelâm kitaplarının "nübüvvet" bölümlerinde "Sarfe" adıyla yer alan en-Nazzam'ın bu görüşüne karşı ilk tepki, kendi öğrencisi olan el-Câhiz tarafından gelmiştir²⁶. Hocasına karşı, Kur'an'ın nazm ve üslûbunun harikalığından bahseden "Nazmu'l-Kur'an" isimli eserini telif etmiştir. İlim çevreleri henüz bu esere şahit olmadıklarından, ne yazık ki içeriği hakkında kesin bilgi verilememektedir; fakat bir başka eserinde bu te'lifine işaret ederek : "Kur'an'ın nazmı, garib te'lifi ve bedü tertibi hakkındaki delilleri içeren kitabımı...", "I'câz ile hazfın değerini, fazlalıklar ile istiarelerin farklarını anlatmak için, Kur'an'dan aldığım bazı ayetleri topladım"²⁷ demek suretiyle, bütün te'liflerinde olduğu gibi, bu eserinde de belâgat konularına ağırlık verdiği anlaşılmaktadır.

Önceleri Mu'tezileden olup, sonra da tamamen dinden uzaklaşan İbn er-Râvendî (öl.298/910)²⁸, gerek Mu'tezileye ve gerekse doğrudan doğruya Kur'an'a karşı yazdığı reddiyeler, kavgaya değişik boyutlar kazandırmıştır. Bir yandan en-Nazzam'ı, Kur'andaki fesahat ve belâgati inkârla suçlarken²⁹, öbür yandan yazdığı "ed-Damîğ" isimli te'lifiyle de Kur'an'da nazm fesadı (cümle bozukluğu), tenakuz, tekrar ve benzeri kısımların varlığını iddia etmiştir. Bu tür

²⁵ en-Nazzâm'ın bu konudaki görüşleri ve karşı eleştiriler için bk.el-Hayyat, el-İntisâr, s.28 vd.; er-Râzi, Nihayetü'l-İcâz, s.4 vd.

²⁶ bk.M.Zağlul, Eseru'l-Kur'an, s.71.

²⁷ bk.el-Hayavan, I,9; III,76; ayrıca bk. el-Hayyat, el-İntisar, s.30; ez-Zemahşeri, el-Keşşâf, I,15; er-Rafî'i, I'câzu'l-Kur'an, s.15. el-Bakillâni, bu eser üzerinde bazı eleştiriler yapmaktadır (bk.I'câz, s.6).

²⁸ Hayat ve görüşleri için bk.İbnu'l-Murtaza, Tabakat, s.92; Zirikli, el-Â'lâm, I,252.

²⁹ Kadı Abdulcebbar, ileride temas edileceği üzere, I'câzu'l-Kur'an (el-Muğni, XVI) isimli eseriyle, baştan sona kadar İbn er-Râvendî'yi reddeder.

iddialar, Kur'an'ın i'câzı üzerindeki titizliği kamçulamış ve i'câz konusuna münhasır, müstakıl eserlerin ortaya çıkışını hazırlamıştır. Bu te'liflerin en açık özelliği, i'câzın esrarını kavratılabilmek için şiir ve nesirdeki beşerî belâgatı, mukayeseli bir tarzda ihtiva etmiş olmalarıdır.

i'câz alanında ilk eserin, Mu'tezili kelâmcı Muhammed b. Yezid el-Vasiti (öl.306/918)³⁰ tarafından "*I'câzu'l-Kur'an*" adıyla yazıldığı rivayet olunmaktadır³¹. el-Vasiti Mu'tezili olmasına rağmen, belâgat alanının ragipsiz lideri Eş'arî Abdulkahir el-Cürcânî'nin bu eser üzerine biri büyük diğeri de kaçık olmak üzere iki şerh yazmış olması, eserin önemini ortaya koyan bir delildir. Gerek metin ve gerekse şerhler, henüz ilm çevrelerinin göremediği kayıp eserler arasında yer aldıklarından, el-Vasiti'nin, el-Cürcânî'ye ne ölçüde tesir ettiği tespit edilememektedir; fakat, el-Cürcânî'nin bu kadar iç içe olduğu bir eserden, özellikle bu paralelde te'lif ettiği "*Delâilü'l-I'câz*" isimli eserinde etkilenmediğini söylemek mümkün değildir.

el-Vasiti'den sonra i'câz alanında görülen en önemli eser, büyük dilci ve kelâmcı Ebu'l-Hasan Ali er-Rummâni (öl.384/994)³² tarafından "*en-Nüket fi I'câzi'l-Kur'an*" isimyle ortaya konan te'liftir. Bu te'lif, kendisinden sonra gelen bütün belâgat müelliflerine büyük çapta tesir ettiği görülmektedir³³. er-Rummâni Kur'an'daki i'câzın

³⁰ Münazara ve cedelde üstün kabiliyetli, Mu'tezilenin onuncu tabakasından (bk.İbnu'l-Murtaza, Tabakat, s.110).

³¹ bk. İbn en-Nedim, el-Fihrist, 1,38; İbnu'l-İmâd, Şezerât, II,299; Keşfu'z-Zunûn, 1,120; M.Zağlul, Eseru'l-Kur'an, s.234.

³² Bağdat'ta doğdu ve orada vefat etti. Mu'tezilenin onuncu tabakasındandır (bk.el-Enbârî, Nûzhe, s.318; İbnu'l-Murtaza, Tabakat, s.110; es-Suyuti, Bûğye, s.344; Selâse resâil, mukaddime, 10).

³³ er-Rummâni'den sonra gelen i'câz ve belâgat müelliflerinin en meşhurları, ona işaret etmeden geçememişlerdir. Ya eleştirdiler veya bazı görüşlerini eleştirip, bazılarını da aynen kabul ederek şerhettiler. Eleştiri ve ictibâsları yaparken, bazen er Rummâni'nin ismini açıkça andılar; bazan da hiç temas etmediler veya imâ yoluyla sadece işarette bulundular. Meselâ bunlardan bazıları şunlardır : Kadî Ebu Bekr el-Bakillâni (öl.403/1012); eserinin bir faslını, er-Rummâni'nin ismini anmadan, "edeb ve kelâm ehlinin bazıları, = belâgatın on kısmından meydana geldiğini söyledi", sözyle başlatmakta ve bu on belâgat faslını örnekleriyle birlikte naklettikten sonra eleştirisini yapmaktadır (bk.I'câz, s.262-286). İbn Reşik (öl.456/1063), er-Rummâni'nin ismine sarahaten atıfta bulunarak "belâgat", "i'câz", "istilâ", "tecânûs" ve "mutabakat" gibi konuları nakletmiştir (bk.el-'Umde, I,162,167,182,227; II,7,11). İbn Sinân el-Hafaci (öl.446/1073), aynı konuları yine isim tasrihinde bulunarak almakta ve konular üzerinde eleştiriler yapmaktadır (bk.Sırrü'l-fesaha, s.91,112,165,197,198,199). Abdulkahirel-Cürcânî (öl.471/1078)'nin meşhur eseri "Esrârü'l-belâga" yı, er-Rummâni'nin bu eserinden aldığı ilhamla te'lif ettiğini söyleyenler vardır (bk.M.Zağlul, Eseru'l-

yedi yönden ortaya çıktığını anlatırken, bu yönlerden birinin de "belâgat" olduğunu kaydetmektedir³⁴. Belâgatı üç dereceye ayırarak, en yüksek dereceyi Kur'an'ın i'câzına tahsis edip, diğer derecelerin insanlarca mümkün olabileceğini açıkladıktan sonra, belâgatın en güzel tarifini sunmaktadır³⁵. Belâgatı icâz, teşbih, istiare, telâum, fasulalar, tecânüs, tasrif, tazmîn, mübalağa ve hüsn-ı beyân gibi bölümlere ayırarak, ayetlerden örnekler vermek suretiyle açıklamaktadır³⁶. İcâz, ihlâl, itnâb ve müsavât gibi konularda yaptığı taksimler ve konuların ızahında kullandığı misaller, kendisinden sonra gelen belâgatçıların eserlerinde aynen yer almaktadır. Kur'an'ın i'câz sebepleri arasına, yukarıda sözü edilen "sarfe" yı de katmış olması³⁷, Eş'ari kelâmcılarının eleştirisine sebep olmuştur³⁸.

er-Rummâni'nin çağdaşı olan Hamd b. Muhammed el-Hattabi (öl.388/999)³⁹ tarafından "*Beyânu l'câzi'l-Kur'an*" ismiyle bir eser daha te'lif edilmiştir. Kur'an'ın i'câzı konusunda er-Rummâni Mu'tezilenin görüşünü temsil ederken, el-Hattabi de bu eserle hadis ehlinin görüşünü temsil etmiştir. en-Nazzam tarafından ortaya atılıp er-Rummâni tarafından desteklenen "sarfe" görüşünü tenkit etmiş, lafızları, te'lif düzeni ve bazı tekrarların bulunması cihetiyle Kur'an'a yapılan itirazları, kendisinden sonra gelen müelliflere yön verecek tarzda, pek veciz üdelerle reddetmiştir⁴⁰. Bu görüşü ile el-Hattabi, belîğ kelimenin en önemli üç vasfını ortaya koymaktadır : Lafız, mana ve bu iki unsuru birbirine bağlayan ruh... yani nazm düzeni. Bu mühim tesbitiyle el-Hattabi, el-Câhiz'dan beri süregelen lafız-mana tartışmalarını yeni bir platforma çekmiştir ki, bu da "nazm" düşüncesidir. İ'câzın sırlarını nazm'da aramak suretiyle attığı

=Kur'an, s.266). Bu ilmin en büyük metodizyen olan Fahrüddin er-Razi (öl.606/1209) kaynak zikretmeden, belâgatın tarifini, belâgat derecelerini ve mahsusun mahsusta istiare gibi konuları, söz konusu eserden nakletmiştir (bk.Nihâyetü'l-İcâz, s.9,11,112; krş.en-Nüket, s.75,90 vd.)

34 bk.en-Nüket (Selâse Resâil), s.75.

35 Aynı eser, gös.yer.

36 Aynı eser, s.76.

37 Aynı eser, s.75.

38 Belâgata katkısı hakkında geniş bilgi için bk.Şevki Zayf, el-Belâgatü tatavvur, s.103 vd.; M.Zağlul, ayn. eser, s.234 vd.

39 el-Hattabi, Selef akidesine mensûb, hadisçiliği ile ağır basan ve fakat İslâmî ilimlerin tümünde söz sahibi bir alimdir. Nübüvvetin isbatında en büyük delil olan Kur'an mucizesi hakkında böyle bir eseri ortaya koyması, kanaatimize göre onun kelâmcılığına kâfi bir delildir (hayatı ve ilmi şahsiyeti hk.bk.Selâse resâil, mukaddime, s.8 v. dd.).

40 bk.Selâse resâil, s.23 vd.; 37 v. dd.

tohumların, Abdulkahır el-Cürcânî'de ve Cürcânî'nin ilk telhisçisi olan Fahrüddin er-Razî'de kemâline ermiş ve bir nazariye haline gelmiştir⁴¹. el-Hattabî'nin en önemli tesbitlerinden bir tanesi de Kur'an'ın, her derecedeki insanların ruh ve kalblerine tesir ederek meydana getirdiği değişiklik sebebiyle de muciz olduğunu beyân etmesidir⁴². Bu tespitiyle el-Hattabî, belâgatın psikoloji ile olan münasebetine de işaret etmiştir⁴³.

er-Rummâni ile el-Hattabî'nin eserleri arasında bir karşılaştırma yapıldığında, birincisinde "*beyan*", ikincisinde de "*maani*" konularının ağırlıkta olduğu görülür. Bu iki çalışma ilk plânda Kur'an'ın i'câzı propleminde, ikinci plânda da belâgat ilminin önemli konularında birbirlerini tamamladıklarını söylemek mümkündür. Bu tespitten hareketle yine söylenebilir ki, er-Rummâni'nin eseri, Abdulkahir'in "*Esrârü'l-belâga*" sına, el-Hattabî'ninki ise "*Delâilü'l-i'câz*" isimli te'lifine adeta birer taban ve fikir mayası oluşturmuşlardır.

Kur'an'ın i'câz ve belâgatı üzerindeki te'lif ve tartışmaların süregeldiği bir ortamda, Eş'ari ekolünün en büyük isimlerinden Kadı Ebu Bekr el-Bakillâni (ö.403/1012)⁴⁴, bu çalışmaların en kapsamlısını yine "*I'câzu'l-Kur'an*" adıyla ortaya koymuştur. Gerek kelâmcılar ve gerekse edibler tarafından önceden yapılmış bulunan tüm belâgat çalışmaları, el-Bakillâni'de metodik bir hüviyet kazanmıştır. el-Bakillâni, eserinin birbirini tamamlayan ilk iki faslında Kur'an'ın en büyük bir mucize olduğunu, Hz.Peygamber'in nübüvvetinin bu mucize üzerine kurulduğunu ve mucizenin de kendi nazmıyla kaim olduğunu, çeşitli delillerle izah ederek başlamaktadır⁴⁵. Eserinin muhtelif yerlerinde, ana dili Arapça olmayan (Türk, Fars ve diğer yabancılar gibi) insanlar ile Arapçaya bildiği halde, bu dilin inceliklerine, estetiğine, fesahat ve belâgatına

41 Cürcâni-Râzi belâgat ilişkisine ileride temas edilecektir.

42 Ayn.eser, s.70 vd.

43 el-Hattabî'nin i'câz ve belâgat görüşleri hakkında daha geniş bilgi için bk.M.Zağlul, *Eserü'l-Kur'an*, s.255 v.dd. Abdülkerim el-Hatib, *el-I'câz fi dirâsati's-sâbikin*, s.179 v.dd.

44 Ehl-i Sünnet'in en büyük kelâmcısı ve yaşadığı devrin Eş'ari ekolu reisidir. Ehl-i Sünnet'in dışında kalan Rafizi, Mu'tezili, Harici ve Cehmi'ler gibi fırkalarla ve elçi olarak gittiği İstanbul'daki Papazlarla yaptığı güçlü münazaralar, hasımlarını iskât ve ilzâmı, ona haklı olarak "İsanü'l-umme=Ümmetin dili" lakabını kazandırmıştır (geniş bilgi için bk.i'câz, mukaddime, s.49-66; Bedevi, Mezahib, s.569 vd.).

45 bk.i'câz, s.10,14,21.

vakıf olmayanların, Kur'an'ın i'câzını idrâk edemeyeceklerini anlatmaktadır. el-Bakillâni'ye göre, tüm edebî sanatların bir veya birden fazla örneğine rastlanabileceğinden, onları iyi bilip zevkini terbiye edebilen, dilin inceliklerine, fesahat ve belâgatına, hitabetin tüm çeşitlerine vakıf olan edîbler ancak Kur'an'ın i'câzını hissedebilirler. Kur'an'ın i'câzını idrâkte belâgatçı olmayı şart koşunca el-Bakillâni, el-Câhuz'a atıfta bulunarak, belâgat ile fesahatın çeşitli tariflerini aktardıktan sonra bir belâgat bazı tayin etme ihtiyacını duymuştur⁴⁶. Ayrıca açtığı uzun bir fasılla⁴⁷, önceki müelliflerin tesbîh ettikleri edebî sanatların büyük bir kısmını ayet, hadis, şîr ve meşhur sözlerden örnekler vererek açıklamış ve bazı sentezler de yapmıştır. Eserin muhtelif yerlerinde "sarfe" görüşünü reddetmiş ve bu meyânda Kur'an üslûbu ile beşer üslûbu arasındaki farkı ortaya koymak için Hz.Peygamber (a.s.), dört Halife, Sahabiler ve diğer meşhur hatiplerin seçkin hitabelerinden zengin örnekler nakletmiştir⁴⁸. Eserinin son kısmına "belâgattan bazı vecihlerin tavsîfi" ünvanıyla eklediği fasılda, yukarıda, dipnotta da işaret edildiği gibi, er-Rummâf'den naklettiği on belâgat sanatını telhis etmiş ve büyük bir Eş'arî edasıyla, bir diğer büyük Mu'tezilîyi nakz ve tenkit etmiştir.

el-Bakillâni, diğer iki önemli te'lîfi olan "Nûketü'l-ittisâr" ve "et-Temhid" adlı eserlerinde zaman zaman i'câz ve belâgat konularına önemli ölçüde yer vermiştir.

Özet olarak denebilir ki el-Bakillâni, Kur'an'daki i'câzın kendi nazmında olduğunu ispatlamak için belâgata ait figürlerin tümünü vasıta olarak kullanmış ve böylelikle kendisinden sonra gelen Abdulkahir el-Cürçâni ve Fahrüddin er-Razî gibi büyük şahsiyetlere tesir eden seçkin eserlerini bırakmıştır⁴⁹. el-Bakillâni ile çağdaş olup kendisinden oniki yıl sonra vefat eden, devrinin en büyük Mu'tezile lideri sayılan Kadı Abdulcebbar el-Esedabadi (öl.415/1024)⁵⁰, yine "İcâzu'l-Kur'an"⁵¹ ismiyle değerli bir eser te'lif

⁴⁶ Ayn. eser, s.126 vd.

⁴⁷ Ayn. eser, 66-112.

⁴⁸ Ayn. eser, s.129-249.

⁴⁹ Daha geniş bilgi için bk.M.Zağlul, Eserü'l-Kur'an, s.267-303; Sevki Zayf, el-belâgatu tatavvur, s.107-114; Abdülkerim el-Hatîb, el-l'câz fi dirâsâti's-sabikin, s.194-222.

⁵⁰ Hayatı ve ilmi şahsiyeti hk. geniş bilgi için bk.İbnu'l-Murtaza, Tabakat, s.112 vd.; Bedevî, Mezahib, s.380-481.

⁵¹ Bu eser "el-Muğni" nin 16. cildi olarak neşredildi.

etmiştir. Bu eser, metod bakımından el-Bakillâni'nin İ'câzından oldukça farklıdır. Şöyleki el-Bakillâni, eserini sadece İ'câz ve belâgat konularına hasrederken; Abdülcebbar, mezhebi gereği, çeşitli "Adl" ve "Tevhid"⁵² konularına da önemli ölçüde yer vermiştir. Kur'an'ın İ'câzı ve Resul'ün nübüvvetine olan delâleti üzerinde her ne kadar geniş bilgiler sunmuş ise de, burada bizi ilgilendiren kısım, onun fesahat hakkındaki görüşleridir. Abdulcebbâr, mensub olduğu ekolün seçkin siması Ebu Hâşim Abdüsselâm el-Cübbai (ö.321/933)⁵³ ye atıfta bulunarak : "*Kelâmın fesahatı, lafzındaki cezâlet ile manasındaki güzelliğindedir. Fesahatta aslanan bu iki unsurun bulunmasıdır. Yoksa fesahat, nazm-i mahsusta değildir*"⁵⁴ görüşünü nakletmektedir. Ebu Hâşim bu görüşüyle, Kur'an'ın nazm özelliğine önem vermediği gibi, el-Câhız'ı de bir manada reddettiği imajını vermektedir. Yukarıda sözleri edilen el-Hattabî ile el-Bakillâni'nin, nazm düşüncesini kuvvetli delillerle savunmalarına mukabil el-Cübbai'nin bu iddiası, öyle sanyoruz ki, Abdülcebbar'ı de tatmin etmemiştir. Abdülcebbar, liderinin görüşünü şerh ve te'vil ederek : "*Lafız cezâleti ile mana güzelliğini ihmal edip, İ'câzı sadece nazma tahsis etmenin yetersiz olduğunu*"⁵⁵, söylemek suretiyle hissettiği eksikliği telâfi etmiş, sanki de "*btz de nazm özelliğini kabul ediyoruz; fakat siz, lafız ve mana saygınlığını ihmal ediyorsunuz*"; düşüncesini verircesine, Mu'tezile ile Eş'arî görüşü arasında bir köprü kurmak istemiştir. Eş'arî'lerin görüşüne olan bu yaklaşımıyla Abdulcebbâr, denebilir ki nazm düşüncesini, el-Bakillâni'den daha güzel anlatmıştır. Meselâ Abdulcebbâr'a göre fesahat, tek tek kelimelerde söz konusu değildir. Fesahat, özel bir sîtil içinde kelimelerin birbirlerine ekleştirilmesiyle meydana gelen terkibte, kelâmda görülür. Bu ekleşme ile birlikte, her kelimenin bir niteliği olmalıdır. Bu nitelik, kelimenin öz anlamında, İ'rab ve terkib içindeki özel yeri itibarıyla görülebilir⁵⁶. Abdulcebbâr'ın fesahat hakkındaki görüşü şöyle özetlenebilir :

-Manaya göre kelimelerin seçimi;

⁵² Tevhid ve Adl, Mu'tezilenin beş esasından ilk ikisidir.

⁵³ Ebu Ali el-Cübbai'nin oğlu ve Basra Mu'tezile gurubu şeyhlerindendir. "Behşemiyye" fırkasının imamıdır (bk. el-Fark, s.184; er-Razî, İ'tikadât, s.40; İbnu'l-Murtaza, Tabakat, s.94)

⁵⁴ bk. İ'câz'ul-Kur'an (el-Muğni, XVI), s.197.

⁵⁵ Ayn. eser, s.199.

⁵⁶ Ayn. eser, göst.yer ; Şevki Zayf, el-Belâgatu tatavur, s.117; Abdülkerim el-Hatîb, el-İ'câz fi dîrasatî's-sabîkîn, s.224 vd.

-Kelimelerin terkib içindeki vazifeleri, (fail, meful, hal, sıfat veya tenniz gibi);

-Terkib içinde, kelimelere uygun olan yerin seçilmesi, (takdim ve te'hir gibi).

Bu açıklamalarıyla Abdulcebbar, ileride de görüleceği üzere, Eş'ari Abdulkahir el-Cürçani ile tam bir yakınlık arz etmektedir. Aralarındaki fark, birisi nahvi i'rab cihetiyle söz konusu ederken, diğzerinin (Abdulkahir'in) ise nahvi (Arap dil gramerini), ruhu itibariyle gündeme getirmesidir. Kanaatimize göre Abdulcebbar'ın belâgat ilmine en büyük hizmeti, fesahat ve nazm hususunda serdettiği fikrilerin Abdulkahir tarafından net bulunmuyarak, tek tek eleştiriyeye tabi tutulması ve bunun sonucu olarak da, nazm nazariyesinin tekâmülü ile "Delâilü'l-i'câz" gibi seçkin bir eserin meydana gelmesine zemin hazırlamasıdır.

Belâgatta ekol sahibi olarak bilinen⁵⁷ Ebu Muhammed Abdullah b. Sinân el-Hafaci (öl. 466/1073), Kur'an'ın icâzi üzerinde yapılmış bulunan çeşitli tartışmalara "Sırrü'l-fesâha" isimli te'lifiyle çözüm aramıştır. el-Hafaci'nin mezhebi hakkında kesin bilgiye sahip değiliz; ancak, ses ve harflerle ilgili konuları açıklarken, sık sık Mu'tezile liderlerine (meselâ Ebu Ali el-Cübbai, oğlu Ebu Hâşim, Şerif el-Murtaza ve Kadı Abdulcebbar'a)⁵⁸ atıflarda bulunması, onun da bir Mu'tezile olduğu imajını vermektedir. Sarfe görüşünü paylaşması da onun bu mezhebe intisabını kuvvetlendirmektedir. el-Hafaci'nin Mu'tezili olduğuna delâlet eden bir diğzer husus da, fesahat ve belâgatı lafızlarda araması ve ses ile mahrece⁵⁹ fazla önem vermiş olmasıdır. Ehl-i Sünnet, genelde belâgatı kelâmın üslûbunda aradıklarından, tam ihmal etmemekle birlikte, lafızlara fazla önem vermezler. el-Hafaci'nin Halepli olması ve bu nedenle de kelâmcılar çevresinden uzak kalmış olması sebebiyle olacak ki, eserinde fazla taksımata yer vermediği, bablar arasındaki tertib ve düzene riayet etmemesine rağmen, üstün bir edebî güçle konuları işlediği görülmektedir. Eserin giriş kısmında belâgat ilminin önemine işaret ederken, bu ilmin gerek edebiyat ve gerekse din alanında, Kur'an mucizesini ispatlamada, bu mucizeyi fesahatında veya fesahatı dışında arayanların (Sarfe ehli gibi) tümü için öğrenilmesi gereken bir ilim olduğunu tavsiye

⁵⁷ Ekoller hakkında geniş bilgi için bk. N.Hacımüftüoğlu, Belâgat Ekolleri ve Anadolu Belâgat Çalışmaları, Atatürk Ünl. İlähiyat Fak. dergisi, sayı 8, (Erzurum, 1988).

⁵⁸ bk. Sırrü'l-fesâha, s.19.

⁵⁹ Ayn. eser, s.15,23,32.

etmektedir⁶⁰.

el-Hafaci, fesahat ile belâgat arasındaki farkı belirtirken, kendisinden sonraki belâgat müelliflerince adeta istilâh haline getirilen : "*Her belliğ fasıhtır; fakat her fasıh belliğ değildir*"⁶¹, prensibinin ilk koruyucusu olarak bilinmektedir. el-Câhız'da görülen çeşitli belâgat tariflerini eleştirip, kendi tercihini belirttiikten sonra fesahatı, kelime (müfred) ve kelâm (müellef) da olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. Kelimenin fesahatını incelediği birinci kısımda⁶² sekiz şart zikreder ki, bu şartlar sonraki müellifler tarafından "*tenâfûr-i hurûf*", "*garabet*", "*sarf kaidelerine muhalefet*" ve "*kulağa hoş gelmeme*" gibi başlıklarla özetleştirilmiştir. Aynı şartlar, kelâmın fesahatı için de öngörülmüş⁶³ ve yine sonraki belâgatçılar tarafından "*ta'kid*", "*nahiv kaidelerine uyumsuzluk*" ve "*tenâfûr-i kelimât*" gibi ayıplardan salım olması şeklinde hülâsa edilmiştir. Kelime ve kelâmın fesahatında ortak olan şartları bol örneklerle açıkladıktan sonra, sadece müellefe, yani kelâma ait olan iki temel esasın izahına geçer. el-Hafaci'ye göre bu iki esastan birincisi, hakikat veya mecâz olsun, terkiib içindeki lafızları yerli yerine oturtmaktır. Bu kısımda incelediği konuların büyük bir bölümü, sonradan "*fesahat-i lafziye*", diğer bir deyişle "*muhessenât-i lafziye*" adı altında toplanmıştır. İkinci esas, terkiibi oluşturan lafızların mana cihetiyle mütenasib olmalarıdır. Bu kısımda incelenen konuların büyük bir bölümü de "*fesahat-i maneviye*", başka bir deyişle "*muhessenât-i maneviye*" adı altında toplanmıştır. Fesahat için lafız ve mana güzelliği şartı, yukarıda da işaret edildiği gibi Mu'tezilî lider Ebu Haşım el-Cübbâi'nin temel görüşüdür. el-Hafaci'nin sistemleştirdiği bu görüş, bilerek veya bilmeyerek, sonradan gelen iki çağdaş Ehl-i Sünnet alimi, Fahrüddin er-Râzî ile İbnü'l-Esir Ebu'l-Feth Nasrullah (öl.637/1256) tarafından takviye edilmiştir.

Kur'an'ın l'câzı üzerindeki çalışmalar, Abdulkahir el-Cürcanî (öl.471/1078)⁶⁴ ile yeni bir veche kazanmıştır. Kendisinden önceki

⁶⁰ Sırrü'l-fesaha, s.13 vd.

⁶¹ Ayn. eser, s.59.

⁶² Ayn. eser, s.63 v dd.

⁶³ Ayn. eser, s.97 v. dd.

⁶⁴ Belâgat ilminin en büyük mîmarı, dil ve edebiyat alimi, Eş'arî kelâmcısı. Hayatı ve ilmi şahsiyeti hk. geniş bilgi için bk. N.Hacımüftüoğlu, Fahrüddin er-Râzî Nihâyetü'l-l'câz fi dirâyet'l-l'câz'ın tahkiki neşri ve Abdulkahir el-Cürcanî'nin belâgat alanındaki eserleriyle mukayesesi, s.96-117; DİA, md. "Abdulkahir el-Cürcanî", I,247

görüşlerden bolca istifade etmiş, tartışmalar yapmış ve yepyeni görüşler ortaya koyarak "nazm" nazariyesine son model bir elbise giydirmiştir. Kur'an'ın i'câzını anlayabilmek için belâgat ilminin bütün teferruatını ortaya koyan Abdulkahîr'in bu alanda üç tane eseri vardır : Esrârü'l-belâga, Delâilü'l-i'câz ve er-Risaletü's-şâfiye. Birincisini ilerde, belâgat te'lifleri faslında yeniden ele almak üzere, diğer ikisini burada ele alalım.

Abdulkahîr, Kur'an'ın i'câzını fesahat ve belâgatında arayan düşüncenin en büyük temsilcilerinden biri, hatta kanaatimize göre en büyüğüdür. Çok ince bir muhakeme gücü ile meydana getirdiği "Delâilü'l-i'câz" isimli eserinden maksat ve gayesi, isminden de anlaşılacağı üzere, i'câz delillerini sergilemektir. Esrar'da belâgatı ilim olarak işlerken, Delâil'de i'câz ile belâgat konularını atbaşı yürütmüş ve ikisi arasında bir kontakt sağlamıştır. Bu kontaktı sağlarken, tabii ki bazı problemleri de gündeme getirmiştir. Meselâ, Kur'an'ın i'câzına ölçü olabilecek ve "fesahat", "belâgat", "berâat" ve "beyân" gibi isimlerle anılan bu ilmin mahiyet ve niteliği ne olmalıdır ? Bu ilim nerede aranacak ve neyin sıfatı olacaktır ? Lafızların mı, yoksa manaların mı sıfatı olacak ? Veya her ikisine birden mi sıfat olacak ? Yoksa bu meşhur nazm'da mı olacak ? Nazm derken kuru bir deyimle mi yetinilecek, yoksa detaylarına inilerek, kapsamlı bir açıklama mı getirilecek ?.. İşte Abdulkahîr bu tür problemler üzerinde fikir imal ederken, sistemli bir belâgat felsefesi ortaya koymuştur. Bu felsefenin ağırlığını, baştan sona kadar "nazm" nazariyesinin isbatına tahsis ettiği Delâil'de göstermiştir. Abdulkahîr'in bu fikir imali, edebiyatçıların belâgat ve benzeri kavramlar hakkındaki görüşleri ile kelâmcıların bu görüşleri uygulamaları etrafında cereyan etmektedir. Belâgatın çeşitli tariflerine çok veciz bir üslupla temas eden Abdulkahîr⁶⁵, yeri geldikçe bu tarifleri şerh, te'vil ve tenkit etmiş⁶⁶, özellikle Mu'tezile kelâmcılarının anlayış ve uygulamalarını şiddetle reddetmiştir. Aynı eserde, kelâmcıların "sarfe" üzerindeki görüşlerine fazla yer vermeyerek, onu yukarıda adı geçen "Risale"sine bırakmıştır⁶⁷. Delâil'deki tartışma, i'câzı belâgatta arayanların bir iç hesaplaşması mahiyetinde cereyan etmektedir. Münakaşada karşı

vd.

⁶⁵ Delâil, s.6 vd.; 59 vd.

⁶⁶ Abdulkahîr, el-Cahız gibi büyük bir edible çatışmaya girmeden, kendi nazariyesine yakın gibi gözükken görüşlerini şerh ve tevil ederek leyhine çevirme ustalığını başarmakta ve hasımlarını da onu (el-Cahız'ı) anlayamamakla itham etmektedir (bk.Delâil, s.251 vd.)

⁶⁷ Bu eserde sadece iki yerde (bk. s.38,390) sarfe'ye işaret var.

taraf, Kadı Abdulcebbar ile şeyhi Ebu Haşım el-Cübbai ve diğer Mu'tezile şeyhlerinden ibarettir⁶⁸.

Abdulkahir bu eserinde kılı kırk yarararak izaha çalıştığı fesahat, belâgat, mecâz, istiare, kinâye, teşbih, takdim ve tehir, hazif ve zikir, ta'rif ve tinkir, fasl ve vasl, haber çeşitleri, kasr, icâz, itnâb ve müsavât gibi konuları; iki temel iddianın nefyi ve bir görüşün ispatı için yapmıştır. Nefyetmek istediği iki iddia şudur : Fesahat ve benzeri kavramlarla amaçlanan meziyet ve özellikler, hiçbir şekilde müfred (tek tek) kelimelere sıfat olamazlar. Keza bu kelimelerin, sadece manalarına da sıfat olamazlar. Olsa olsa bu meziyet ve özellikler, "nazm" 'da, yani cümle tekniğinde aranabilecek ve bu da ancak Abdulkahir'in anlattığı nazm olacaktır. Bu eseriyle Abdulkahir'in, belâgat ilminin "*İlm-i meânî*" kısmını kurduğu söylenebilir. Bu eserinde zikrettiği ve aslında "*İlm-i beyân*" 'ın konusu olan mecâz, istiare, teşbih ve kinâye gibi konuları, hep nazm nazariyesini izah sadedinde getirmiştir.

Abdulkahir eş-Şâfiye risalesini, belâgat tartışmalarına yer vermeksizin, doğrudan doğruya Kur'an'ın i'câzına tahsis etmiştir. Bu eserde iki temel hedef göze çarpmaktadır : Birincisi, belâgatın zirvesinde bulunan bir topluma Kur'an'ın meydan okuduğunu (tahaddî ettiğini); münazara şartlarını çok iyi bildikleri halde ve karşı koymaya da en çok muhtaç oldukları bir ortamda buna cesaret gösteremediklerini, bu meydan okuyuşun sadece o devre ait olmayıp, her asrın fusaha ve büleğasını kapsamına aldığı, çeşitli delillerle ortaya koymak⁶⁹, ikinci hedef de, "sarfe" görüşüne sahip olanlara, yine çeşitli deliller sergilemek suretiyle layık oldukları cevabı vermektir⁷⁰. Her iki hedefte ortak gaye, Kur'an'ın mu'ciz olduğunu, bu i'câzın da "nazm" ve "te'lif" inde mündemice bulunan fesahatından kaynaklandığını ortaya koymaktır.

Fahrudin er-Razi (öl.606/1209), Abdulkahir'in "*Esrarü'l-belâğa*" ve "*Delâilu'l-icâz*" 'ını telhis ederek, bir nevi "*belâgat-i'câz*" sentezi niteliğindeki "*Nihâyetü'l-icâz fi dirâyetü'l-icâz*" isimli eserini te'lif etmiştir. Müellif bazı eserlerinde bu kitabına işaret ederek : "*İcâz alanındaki tasnifimiz*"; "*İcâz delilleri hakkındaki kitabımız*"; ifadelerini kullandığından⁷¹ bu eseri, belâgat te'lifleri arasında değil

⁶⁸ Delâil, s.36,63; kırş. el-Muğni, XVI, 197,199.

⁶⁹ bk. Selâse resail, s.117-145.

⁷⁰ Ayn. eser, s.146 v.dd..

de, i'câz te'lifleri arasında ele almak daha uygundur.

Eserin temelini bir "*Mukaddime*", iki "*Cümle*" ve bir "*Hattme*" ile atmış bulunan Râzî, konuları mukaddime, kısım, kaide, bab, fasıl, rûkûn, taraf, fen, vecih ve nevi gibi yüzlere varan bir taksimat sistemi içinde ele alarak işlemektedir. Parçalamak suretiyle konuları ele alış tarzı, Râzî'nin bütün eserlerinde görülen bir te'lif şahsiyetidir. Abdulkahir'in yukarıda sözü edilen iki büyük eserinin önemlerine işaret ettikten sonra : "*Fakat Cürçânî bu ilmin usulünü, kısımlarını, şart ve hükümlerini çıkarmakla meşgul olurken bab ve fasılların tertibine riayeti ihmal etmiş, sözü de pek fazla uzatmıştır*"⁷² diyen Râzî, bu ifadeleriyle Abdulkahir'in iyi bir teorisyen, kendisinin de bir te'lif ustası, bir metodizyen olduğunu beyân etmiş bulunmaktadır.

İki fasıldan meydana getirdiği "*Mukaddime*" 'nin birinci faslında, Kur'an'ın i'câzı meselesini ele almış ve Cürçânî gibi o da i'câzı, fesahatında aramıştır. Başta en-Nazzam'ın "*sarfe*" görüşü olmak üzere, i'câz hakkındaki dört nazariyeyi sıralayıp onlara çeşitli vecihlerle yaptığı reddiyelerin, Cürçânî'nin Delâil'i ile es-Şâfiye risalesinde dağınık halde yer alan görüşlerin bir özeti mahiyetindedir⁷³. Mukaddimenin ikinci faslında, fesahat (belâgat), ilminin şerefinden bahsetmekte, yine Cürçânî'den yaptığı iktibaslarla sözünü sürdürerek bu ilmin hakikatını, mahiyetini, şart ve hükümlerini teferruatlı bir biçimde araştırmanın yüksek dini bir gaye taşıdığını ve Hz.Muhammed (a.s.)'in peygamberliğine delaleti cihetiyle aynı zamanda Kur'an'dan bir bahis olduğunu anlattıktan sonra, fesahatın ya "*müfred*" kelimelerde veya "*terktb*" te olabileceğini ve böylece eseri iki "*Cümle*" de tertiplelediğini anlatmaktadır⁷⁴.

⁷¹ bk. Nihayetü'l-'Ukul, vr. 297^a, 284^a; Tefsiru'l-kebir, 2, 116; Râzî'nin bu istimal tarzı, sonradan gelen bazı müellifler tarafından bu eserin "i'câz" te'lifleri arasında mutalaa edilmesine sebep olmuştur. Meselâ Safiyuddin el-Hillî : "T'câzu İbn'l-Hatîb" (bk. el-İtkân, II, 116; Mu'tereku'l-akran, 1,3); Kâtip Çelebi (bk. Keşf, I, 120) ve M. Sadık er-Rafî'i (bk. T. Adâb'l-Arab, II, 256) gibi müellifler de bu kitabı, i'câz te'lifleri içinde mutalaa etmişlerdir. Taşköprüzade'nin: "Beyân sahasında maruf bir kitaptır" (bk. Miftahu's-saade, II,117) ifadesi ve yine Kâtip Çelebi'nin "Nihayetü'l-licâz fi 'ilm'l-belân" tarzındaki tespiti (Keşf, II, 1986), eseri i'câz sahasına münhasır kalmaktan kurtarmıştır. Kitabın muhtevâsını inceleyen bazı araştırmacılar (bk. TA, VI,266 vd.) Kâtipçelebi'nin kitabın ismine eklediği "beyân" tabirinin "belâgat" anlamındaki umumî manasını gözönüne almadan eseri, belâgat ilminin üç fenninden biri olan "beyân" kısmına hasretmiş bulunmaktadır ki, bu İnhizâr son derece isabetsizdir.

⁷² bk.Nihayetü'l-icâz, s.3.

⁷³ Ayn. eser, s.4-6; krş.Delâil, s.38,385-391; eş-Şâfiye, s.146 v.dd.

⁷⁴ Ayn. eser, s.7 vd.

Abdulkahir'in : "Lafzın zahirinden anlaşılana mana, manadan bir başka mananın anlaşılmasına da mananın manası" dediği hakikat, kinâye, isti'are ve temsil gibi konuları⁷⁵, Râzî çok ince bir zekâ süzgecinden geçirip mantık terminolojisi ile biçimlendirdikten sonra, konuyu "aklı" ve "vaz'î" delâletler tarzında takdim etmiştir⁷⁶. Sonradan gelen belâgat müellifleri, umumiyetle Râzî'nin tesirinde kalarak "Delâlet-i vaz'îye" ve "Delâlet-i aktîye" konularını aynen muhafaza etmişlerdir.

Eş'ari olduğu halde, kimsenin mezheb ve meşrebine bakmadan, planına uygun olan konuları eserine aktaran Râzî, yukarıda da değinildiği üzere, er-Rummâni, el-Hafacî ve K.Abdulcebbar gibi Mu'tezili alimlerle temas kurduğu gibi, meşhur edîb ve kâtib Reşiduddin el-Vatvat (öl.573/1177)'in eseri ile de önemli ölçüde diyalog kurmuştur. Râzî el-Vatvat'ın "Hedaiku's-sihr fi dekaiki's-şîr" isimli Farsça eserinden Arapçaya terceme ederek, altmışa yakın edebî sanatı kitabına aktarmıştır⁷⁷. Bu te'lif metoduyla Râzî, belâgatı sadece "İcâzın esrarını idrâk" etmeye değil, aynı zamanda "edebî dereceleri" tesbite yarayan bir ölçü haline getirme gayreti göstermiştir.

Râzî "delâlet-i lafzîye" kısmında, lafızcıların görüşüne yakın bir tarzda konuları işledikten sonra, "delâlet-i ma'nevîye" ile ilgili hükümleri ele aldığı ikinci kısımda onaltı fasıl içinde haberin hükümlerini, onaltı fasıl içinde hakikat ve mecâz konularını, dört bab ve çeşitli fasıllar içinde teşbihin kısımlarını, üç bab ve yine muhtelif fasıllar içinde isti'are konularını ve üç fasıl içinde de kinâye çeşitlerini anlatmıştır⁷⁸. İlk onaltı faslı, "Esrâr" ve "Delâil" 'in değişik yerlerinde işlenen konulardan süzerek maddeleştirmiş; geri kalan bab ve fasılların % 90'nını sadece "Esrâr" dan özetlemiştir. Cürcânî'nin 400 sayfaya yakın bu eserini 60 sayfa içinde (56-115) hülâsa etmenin güçlüğüne rağmen Râzî, bu kitabın bel kemiğini teşkil eden mecâz, teşbih ve isti'are gibi konuları karmaşık bir düzenden kurtarıp çeşitli takdim ve te'hirlere onları anlaşılabilir bir intizama sokmada tam bir başarı göstermiştir.

⁷⁵ Delâil, s.262 vd.

⁷⁶ Nihayetü'l-icâz, s.8 vd.

⁷⁷ Ayn.eser, s.25-44,123-132; üzümlere belirtelim ki, Râzî eserinin hemen hemen 30 sayfasını meydana getiren bu edebî sanatları naklederken, ne Vatvat'a ve ne de söz konusu eserine en ufak bir işarette dahi bulunmamaktadır.

⁷⁸ Ayn. eser, s.44-118.

Râzî, eserini meydana getiren iki "Cümle" 'den ikincisini, altı temel babta "nazm" konusuna tahsis etmiştir⁷⁹. Birinci babta çeşitli fasıllar içinde nazm konularını açıklarken, Delâil'in ilgili yerlerinden özetliyerek nakillerde bulunmuş⁸⁰ ve zaman zaman Abdulkahir ile Abdulcebbar arasında da köprü kurmayı ihmal etmemiştir⁸¹. Eş'arî Abdulkahir, Mu'tezilî Abdulcebbar'ın "nazm" anlayışını yerden yere çalarken, ateşli bir Eş'arî olan Râzî'nin, Abdulkahir'in "nazm" görüşünü ızah sadedinde Abdulcebbar'dan, hiçbir eleştiri yapmadan ve isim tasrihinde de bulunmadan nakillerde bulunması, bizce dikkatî çeken önemli bir konudur. Râzî "nazm" konusunu açıklarken, 23 kadar edebi sanatı, yukarıda sözü edilen Vatvat'tan nakletmiştir⁸².

İkinci babta onbir fasıl içinde, takdim ve te'hir konularını ele almış ve burada yine Delâil'den özetliyerek, belâgattan ziyade dil kaidelerini işlemiştir⁸³. Maanî ilminin en önemli bablarından biri sayılan "fasl" ve "vasl" konularını beş fasıl içinde üçüncü babta ele alan Râzî, yine Delâil'in ilgili kısmından telhis etmiştir⁸⁴. Delâil'de 25 sayfaya yakın yer kaplayan bu konuları Râzî, başarılı bir tarzda sekiz sayfa içinde takdim etme maharetini göstermiştir. Yine maanî'nin önemli bablarından olan "icâz", "izmar" ve "hazif" konularını, beş fasıl içinde ele aldığı dördüncü babta özetlenmiştir. İlk dört fasılın tamamını Delâil'den⁸⁵, beşinci fasıl da, Delâil başta olmak üzere er-Rummânî ve el-Hafacî'nin eserlerinden yaptığı nakillerden meydana getirmiştir⁸⁶. Bazı edatların dil ve belâgatla ilgili cihetlerini ele aldığı beşinci babın tamamını, bazı takdim ve tehirlerle, yine Delâil'den aktarmıştır.

Altıncı bab hariç olmak üzere, ikinci "Cümle" 'yi meydana getiren söz konusu beş babta işlenen meseleler, Delâil'de 200 sayfaya yakın yer işgal ettiği halde, Râzî bu konuları 60 sayfa içinde takdim etme ustalığını göstermiştir. Eserinin hatimesi olarak dört fasıldan meydana getirdiği altıncı babı, ez-Zemahşerî (öl.538/1143) ve

79 Nihayetü'l-icâz, s.118 v. dd.

80 Ayn. eser, s.118-121; krş. Delâil, 55,80-84.

81 Ayn. eser, s.121-122; krş. Delâil, 250; el-Muğnî, XVI, 199.

82 Ayn. eser, s.123-131; krş. aynı sayfalardaki dipnotlar.

83 Ayn. eser, s.132-141.

84 Ayn. eser, s.144-153; krş. aynı sayfalardaki dipnotlar.

85 Ayn. eser, s.153-161; krş. Delâil, s.146-170 ve 375-382.

86 Ayn. eser, s.158-161; krş. aynı sayfaların dipnotlarındaki kaynaklar.

Abdulcebbar'dan yaptığı nakillerle meydana getirmiştir⁸⁷.

Sonuç olarak Râzî, müfred (tek tek) kelimelerin mezziyetlerinden bahsettiği birinci "Cümle" 'de, Abdulkahir'in "Esrarü'l-belâga" 'sını; nazm ve te'lif inceliklerine hasrettiği ikinci "Cümle" 'de de, "Detâilü'l-îcâz" 'ını telhis etmiştir. Râzî'nin bu eserle belâgat ilmine yaptığı en büyük hizmet, bu sahanın en büyük müellifi Abdulkahir'in kolayca istifade olunamıyacak kadar uzun, plansız ve methodsuz görülen iki meşhur eserini ele alarak, ilk kez onları belli bir plân ve metod dahilinde telhis ve telifik etmesiyle olmuştur. Benzetmek uygun düşerse diyebiliriz ki Râzî, Abdulkahir el-Cürçânî'nin dokuduğu belâgat kumaşını uygun gördüğü ölçüler müvacehesinde biçmiş ve münasebet hasıl oldukça da, haliyle hep aynı parçaları kullanmıştır. Dikiş esnasında ihtiyaç duyduğu diğer levazımatı da öbür müelliflerden almıştır. Râzî burada, mahir bir usta rolündedir. Bir diğer benzetme ile söylenebilir ki Râzî'nin bu telhisi, kendi öz kaynağıyla birlikte Abdulkahir'de temerkûz eden tüm belâgat sularını, sonraki müelliflere taşıyan bir kanal vazifesi görmüştür. Râzî dil, mantık, belâgat ve kelâm konularını mezcederek yepyeni bir üslup meydana getirmiş, plân ve maksadına uygun gördüğü konuları, fazla ta'assub göstermeden, er-Rummânî, Abdulcebbar, el-Hafacî ve ez-Zemahşerî gibi Mu'tezile önderlerinden, edebî sanatları da Vatvat'tan rahatça nakletmiştir.

Devamı Var

⁸⁷ Ayn. eser, s.175-185.